

Język vs kultura – tożsamość kulturowa dwujęzycznych reprezentantów emigracji okołosolidarnościowej we Włoszech

Abstract

Language vs Culture – the Cultural Identity of Bilingual Polish Immigrants in Italy before and during the Solidarność period. The subject of this paper is the cultural identity of bilingual Polish immigrants who moved to Italy between 1956 and 1999. The bilingualism and the cultural identity of the subjects investigated have been presented as individualized phenomena and as an ongoing lifetime process. Applying the affective criterion, the author has distinguished six types of identity attitudes, the most important of which is the “over-particularist cultural and national identity”, an attitude not oriented around a specific language or culture, but related to an emotional state or a psychological need predominant in the respondent's life.

Keywords

cultural identity, Polish-Italian Bilingualism, language contact, emotional expressive power

Myślo "posiadaniu tożsamości" nie przychodzi ludziom do głowy tak długo, póki gdzieś "przynależą", póki nie mają alternatywy.

Zygmunt Bauman

Doświadczenie emigracji, a następnie życia na styku dwóch lub więcej kultur wiąże się z koniecznością wejścia w interakcję z odmiennym kulturowo otoczeniem. Stanowi tym samym okazję do podjęcia z nim dialogu. Każda zmiana kulturowa i spowodowany nią kontakt językowy z jednej strony mogą prowadzić do rozwoju dwu- lub wielojęzyczności, z drugiej zaś w znacznym stopniu wpływają na rozwój poznawczo-emocjonalny człowieka. Tak dla dorosłych emigrantów, jak i tym bardziej dla ich dzieci, zmiana kulturowa jest swoistym wyzwaniem tożsamościowym.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest tożsamość kulturowa wybranych przedstawicieli emigracji okotolidarnościowej we Włoszech, a dokładniej bilingwistów polsko-włoskich, którzy wyemigrowali z Polski do Włoch w latach 1956-1999. Wśród badanych wyróżniono pokolenie rodziców oraz dzieci¹. Ich tożsamość kulturowa zostanie tutaj ukazana jako jedna z najważniejszych konsekwencji faktu, że są osobami dwujęzycznymi oraz jako odzwierciedlenie emocjonalnego stosunku badanych do reprezentowanych przez nich języków i kultur.

Analizując powyższe zagadnienie, odwołuję się do wyników swoich badań jakościowych przeprowadzonych w latach 2005-2013 głównie na terenie północnych i środkowych Włoch. Ich przedmiotem był bilingwizm polsko-włoski oraz tożsamość kulturowa emigracji okotolidarnościowej we Włoszech². Badania te objęły łącznie 47 osób (30 osób z pokolenia rodziców oraz 17 osób z pokolenia dzieci) i chociaż dotyczyły pewnej zbiorowości, prowadząc je przyjąłam za nadrzędny wymiar jednostkowy, indywidualny – tak w odniesieniu do zjawiska bilingwizmu, jak i w odniesieniu do tożsamości osób dwujęzycznych.

1. Interdyscyplinarny wymiar badań bilingwizmu i tożsamości kulturowej

Badany temat, wiążący bilingwizm z tożsamością kulturową, wymagał zastosowania perspektywy interdyscyplinarnej. Co na nią wskazuje? Punktem wyjścia

¹ Podstawą tego rozróżnienia jest kryterium rodzinne. Wobec całej grupy badanych zastosowane zostały ponadto dwa uzupełniające je kryteria – historyczne i językowe. W stosunku do bezpośrednich emigrantów, tj. dorosłych opuszczających Polskę, stosuje się pojęcie pokolenia emigracyjnego, natomiast w stosunku do ich dzieci – zarówno tych urodzonych jeszcze w Polsce, jak i urodzonych już na emigracji – pojęcie pokolenia polonijnego. Dzieci pokolenia polonijnego tworzą pokolenie polonijne drugie. S. Dubisz, *Z metodologii badań języka środowisk polonijnych*, [w:] "Poradnik Językowy", z. 5, 1983, s. 295, cyt. za: E. Sękowska, *Język emigracji polskiej w świecie. Bilans i perspektywy porównawcze*, WUJ, Kraków 2010, s. 28.

² Niniejszy artykuł stanowi tylko fragment badań, które stały się podstawą doktoratu napisanego na Wydziale Polonistyki UJ pod kierunkiem prof. dr hab. Bronistawy Ligary. Artykuł ten przedstawia zatem obserwacje cząstkowe, które zostaną poszerzone i opisane w opracowywanej przez autorkę artykułu publikacji książkowej.

była dla mnie perspektywa lingwistyczna, czyli konkretny materiał językowy pozyskany głównie z wypowiedzi badanych osób w postaci nagrań czy fragmentów korespondencji oraz zanalizowany pod kątem formalnym i funkcjonalnym³. Perspektywę badawczą rozszerzyłam następnie o etnografię mówienia, z której przejęłam obserwację zachowań językowych bilingwistów w sytuacjach naturalnych. W miarę możliwości dogłębnej analizie poddałam sytuacje emocjonalno-komunikacyjne, takie jak: dyskusja, kłótnia, przeklinanie i modlitwa oraz wyrażanie opinii wartościującej na temat danej grupy kulturowej. Można je bowiem uznać za najlepszy przykład spontanicznego wyrażania przez bilingwistów uczuć, emocji czy sądów, także tych w odniesieniu do reprezentowanych języków i kultur. Wymienione sytuacje emocjonalno-komunikacyjne dają ponadto dostęp do niekontrolowanego przez bilingwistę wyboru języka oraz zastosowanej przez niego strategii komunikacji⁴.

Drugą wykorzystaną w badaniach dziedziną nauki jest antropologia lingwistyczna w ujęciu André Jacoba traktująca język bilingwistów jako przedłużenie zachowania osoby⁵. Za punkt wyjścia w postępowaniu badawczym uznałam zatem konkretne zachowanie językowe bilingwisty, za punkt docelowy natomiast zbadanie genezy mechanizmów, które dane zachowanie wywołują⁶. Podporządkowanie opisu struktury genezie jej powstania kieruje uwagę badacza na nową sytuację, w jakiej znajdują się bilingwiści. Oznacza ona konieczność nie tyle poprawnego używania obu języków, ile wyrażania za ich pomocą nowych dla bilingwistów treści i nowych sensów, wymagających niejednokrotnie językowej kreatywności czy inwencji. Perspektywa antropologii lingwistycznej w przypadku osób dwujęzycznych nie bierze zatem pod uwagę presji normy językowej⁷. Ujęcie antropologiczne podkreśla ponadto, że zachowania językowe bilingwistów właśnie jako osób dwujęzycznych dotyczą sytuacji kontaktów między ludźmi używającymi tych samych obu języków. Przyjęcie takiej perspektywy w dużym stopniu każe zwrócić uwagę na wpływ interlokutora, współobecnego i współtworzącego badany proces komunikacji, tj. najpierw na wybór przez osobę dwujęzyczną języka komunikacji, a następnie na ostateczny językowy kształt jej wypowiedzi. Może ona bowiem odzwierciedlać postawę tożsamościową bilingwisty.

Analiza zarówno dwujęzyczności polsko-włoskiej, jak i zagadnienia tożsamości kulturowej wybranych przedstawicieli włoskiej Polonii została

³ Podstawą analizy formalnej jest opis obecnych w *parole* badanych bilingwistów zjawisk językowych: przetaczania kodów (*code switching*), z/mieszania kodów (*code mixing*) oraz interferencji. Analiza funkcjonalna poszukuje odpowiedzi na pytanie o przyczynę zmiany przez bilingwistę języka dokonywanej w trakcie tej samej komunikacji.

⁴ K. Kowalcze, *Bilingwizm w sytuacji komunikacyjnej wyrażania emocji. Studium przypadków dwujęzyczności polsko-włoskiej*, [w:] W. T. Miodunka (red.), *Nowa generacja w glottodydaktyce polonistycznej*, Universitas, Kraków 2009, s. 49-84.

⁵ A. Jacob, *Anthropologie du langage. Construction et symbolisation*, Pierre Mardaga, Liège-Bruxelles 1990.

⁶ Modelowym wykorzystaniem takiego postępowania badawczego jest analiza dwujęzyczności Adama Mickiewicza dokonana przez B. Ligarę, *Bilingwizm polsko-francuski Adama Mickiewicza. W stronę antropologii lingwistycznej*, [w:] "LingVaria", nr 2 (10), 2010, s. 141-170.

⁷ Ibidem, s. 144.

przeprowadzona ze szczególnym zwróceniem uwagi na wymiar psycho-społeczny obu zjawisk. Opisując bilingwizm emigrantów okołosolidarnościowych we Włoszech duży nacisk położyłam na te czynniki psychologiczne, które w zasadniczym stopniu wpływają na proces stawania się osobą dwujęzyczną oraz pozwalają na wyróżnienie odpowiednich typów dwujęzyczności. Zostaną one przedstawione w dalszej części tego artykułu. Z kolei analizując przemiany w obrębie tożsamości kulturowej, odwołuję się do teorii tożsamości indywidualnej Erika H. Eriksona (1950, 1968)⁸, do koncepcji jednostki samorealizującej się w ujęciu Abrahama Masłowa (1986)⁹ oraz do teorii tożsamości społecznej autorstwa Henri Tajfela (1981)¹⁰ i Johna C. Turnera (1987, 1999)¹¹. Wymienione teorie nie tylko podobnie ujmują tożsamość, tj. jako zbiór autoreprezentacji jednostki, lecz jednocześnie zwracają uwagę na rolę otoczenia, które wpływa na kształtowanie się przez człowieka wyobrażenia o sobie samym. W analizie postaw tożsamościowych emigrantów polskich we Włoszech uwzględniam także zjawisko akulturacji przedstawione w ujęciu Johna W. Berry'ego i Davida L. Sama (1997)¹².

Istotną wreszcie rolę dla podjętych badań odgrywa także wymiar socjokulturowy – zarówno polski, jak i włoski. Mimo iż dwujęzyczność oraz tożsamość kulturowa badanych osób są analizowane w wymiarze indywidualnym, badani bilingwiści to przedstawiciele określonego zjawiska społecznego, jakim jest emigracja okołosolidarnościowa. Nie wolno zapominać, że każda wybrana do badań osoba wyniosła z kraju pochodzenia inny stosunek do kultury polskiej i do życia w czasach PRL-u, natomiast po przyjeździe do Włoch nie tylko znalazła się w innym kontekście społecznym, ale i musiała zmierzyć się z innymi uprzedzeniami oraz stereotypami wobec Polski i Polaków.

2. Od języka do kultury przeżywanej – wokół pojęcia tożsamości

Pomocą w zrozumieniu, czym jest tożsamość, może być wyjście od znaczenia tego słowa, które wskazuje na "refleksyjny stosunek podmiotu wobec samego siebie"¹³. Określenie własnej tożsamości to przede wszystkim

⁸ E. H. Erikson, *Childhood and Society*, W.W. Norton Company, New York 1950; Id., *Identity, youth and crisis*, W.W. Norton, New York 1968.

⁹ A. Maslow, *W stronę psychologii istnienia*, przet. I. Wyrzykowska, Instytut Wydawniczy "Pax", Warszawa 1986.

¹⁰ H. Tajfel, *Human Groups and Social Categories*, Cambridge University Press, 1981.

¹¹ J. C. Turner, *A Self-categorisation Theory*, [w:] J. C. Turner, M. Hogg et al., *Rediscovering Social Group*, Blackwell, Oxford 1987, s. 42-67; Id., *Some current Issues in Research on Social Identity and Self-categorisation Theories*, [w:] N. Ellemer, R. Spears, B. Doojse (red.), *Social Identity: Context, Commitment, Content*, Blackwell, Oxford 1999, s. 6-34.

¹² J. W. Berry, D. L. Sam, *Acculturation and Adaptation*, [w:] J. W. Berry, H. S. Segal, C. Kagitçibasi (red.), *Handbook of Cross-cultural Psychology*, t. 3, wyd. 2, Allyn and Bacon Boston-London-Toronto-Sydney-Tokyo-Singapore 1997, s. 291-325.

¹³ A. Kłoskowska, *Kultury narodowe u korzeni*, wyd. 2, PWN, Warszawa 2005, s. 99.

udzielenie odpowiedzi na pytanie: "Kim jestem?" Jak zauważa Władysław Miodunka: "utożsamiać się z kimś znaczy po polsku uważać się za podobnego do kogoś; za takiego, który dostrzega między sobą a tym kimś więcej podobieństw niż różnic"¹⁴.

Praktyka komunikowania się osoby w dwóch językach w obrębie danych zbiorowości nieuchronnie pociąga za sobą odczuwanie przez jednostkę przynależności społecznej do tych grup. Tożsamość jednostki, a tym bardziej dwujęzycznego emigranta, można analizować na gruncie wielu dziedzin nauki, np. psychologii, socjologii, antropologii kultury, filozofii, a nawet teologii. W zależności od przyjętej perspektywy badawczej wyróżnia się przykładowo tożsamość osobową, emocjonalną, narodową, terytorialną, językową czy etniczno-kulturową¹⁵.

Przedmiotem przedstawianych w niniejszym artykule badań jest tożsamość kulturowa, czyli, zgodnie z przyjętą przeze mnie definicją Henri Tajfela, jedno z wyobrażeń jednostki o sobie samej. Tożsamość kulturowa wynika ze świadomości przynależności jednostki do jednej lub więcej grup etnicznych oraz – co należy podkreślić – jest związana z wartością i znaczeniem emocjonalnym, jakie jednostka ta przypisuje swojej przynależności etnicznej¹⁶.

Chociaż tożsamość kulturowa jest uznawana za jeden z wielu wymiarów wyobrażenia człowieka o samym sobie, to w przypadku dwujęzycznych emigrantów, a szczególnie ich dzieci, bardzo często urasta ona wręcz do rangi problemu egzystencjalnego. Dlatego uwzględnienie jej w badaniach dwujęzyczności jest niezbędne.

Prowadząc interdyscyplinarne badania nad tożsamością Polonii włoskiej podkreślam, że bez względu na wybór danego rodzaju tożsamości jako przedmiotu badawczego istotne jest ujmowanie jej jako całości złożonej z wielu różnych warstw. Z jednej strony postrzeganie tożsamości jako wielowymiarowej pełni, z drugiej świadomość, że każdy człowiek wraz z upływem czasu i ze zmieniającymi się doświadczeniami życiowymi redefiniuje i przesktałca identyfikacje składające się na swoją własną tożsamość, częściowo uzasadniają, dlaczego udzielenie odpowiedzi na pytanie "Kim jesteś?" może jawić się słyszacemu je bilingwiście jako trudne.

3. Bilingwizm emigrantów okotolidarnościowych we Włoszech

Wieloaspektowość zjawiska bilingwizmu sprawia, że staje się on złożonym problemem badawczym. Świadczą o tym liczne oraz zróżnicowane między sobą definicje oraz taksonomie. Pojęcie dwujęzyczności, którym się posługuję, jest najbardziej zbliżone do definicji: Uriela Weinreicha (1953), Einara Haugena (1953) oraz

¹⁴ W. Miodunka, *Bilingwizm polsko-portugalski w Brazylii. W stronę lingwistyki humanistycznej*, Universitas, Kraków 2003, s. 23.

¹⁵ Z. Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, PWN, Warszawa 2008, s. 8.

¹⁶ Tajfel, *op. cit.*, s. 314.

Renzo Titone (1993)¹⁷. Definiują oni to zjawisko stawiając w centrum osobę dwujęzyczną, która jest nośnikiem bilingwizmu, miejscem kontaktu języków i związanych z nimi kultur. Badacze ci podkreślają także prymat kompetencji komunikacyjnej, osiągniętej przez bilingwistów w dwóch językach, nad równorzędną kompetencją językową. Bilingwistą jest zatem osoba, która posiada zdolność do niezależnego wyrażania się w dwóch językach, niepolegającą na tłumaczeniu, lecz na kreatywnym użyciu właściwych dla każdego języka struktur i wyrażań.

Ujmowanie dwujęzyczności jako procesu wymaga określenia kierunku, w jakim on postępuje. Kierunek ten wyznaczają dychotomie pojęciowe, takie jak: *język pierwszy – drugi, język ojczysty – obcy, język wyjściowy – docelowy, język konkretnej wypowiedzi/tekstu podstawowy – włączony*¹⁸. Ze względu na rozmiary tego artykułu odwołam się tylko do pierwszych trzech.

Przyporządkowanie wymienionych pojęć do reprezentowanych przez bilingwistę języków zwykle nie jest trudne w przypadku dorosłych emigrantów. Przykład badanej Polonii włoskiej pokazuje, że dla wszystkich przedstawicieli pokolenia rodziców język polski jest językiem ojczystym, pierwszym i wyjściowym, natomiast język włoski – językiem obcym, drugim i docelowym. Zupełnie inaczej przedstawia się sytuacja w przypadku pokolenia dzieci. Bez względu bowiem na dwa obiektywne kryteria, jak miejsca urodzenia dzieci – Polska czy Włochy – oraz pochodzenie ich rodziców – granice między wspomnianymi dychotomiami zacierają się. Decyduje o tym intensywność procesu stawiania się przez młodych badanych osobami dwujęzycznymi.

Już we wczesnym dzieciństwie zachodzi jednoczesne przyswajanie oraz nabywanie przez dzieci emigrantów obu języków – polskiego i włoskiego. Dlatego też status języka pierwszego można przypisać nie jednemu, lecz obydwu językom. W konsekwencji żadnemu z nich nie można nadać statusu języka drugiego.

Równie względne jest przypisanie językowi polskiemu i włoskiemu reprezentantów pokolenia dzieci statusu języka ojczystego czy obcego. Rozróżnienie to okazuje się bowiem niemal całkowicie uwarunkowane subiektywnym sądem każdej osoby. O tym, któremu językowi nadać większą wartość i który nazwać swoim językiem ojczystym decyduje nabyte doświadczenie, rozwój samoświadomości i poczucie większego utożsamienia się z jednym krajem. Warto podkreślić, że młodzi badani, poproszeni o wskazanie, który język uważają za swój język ojczysty, nie odwoływali się – tak, jak przedstawiciele pokolenia rodziców – do języka jako wartości czy wyznacznika przywiązania do kultury polskiej i idei patriotyzmu, ale do kryterium kompetencji językowej i komunikacyjnej osiągniętej w tym języku. Za swój język ojczysty uznawali zatem język, który lepiej znali, a więc najczęściej język włoski.

¹⁷ U. Weinreich, *Languages in Contact. Findings and Problems*, Linguistic Circle of New York, New York 1953; E. Haugen, *The Norwegian Language in America. A Study in Bilingual Behavior*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1953; R. Titone, *Bilinguismo precoce ed educazione bilingue*, wyd. 2, Armando, Roma 1993.

¹⁸ Autorem ostatniego rozróżnienia jest F. Grosjean. Pojęcia te dotyczą opisu zjawisk językowych zachodzących w mowie dwujęzycznej, stosuje się je do analizy formalnej zachowań językowych bilingwistów. F. Grosjean, *Mieszanie, przetwarzanie językowe – problem, wyniki i modele*, [w:] I. Kurcz (red.), *Psychologiczne aspekty dwujęzyczności*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2007 [1997], s. 311-339, cyt. za: B. Ligara, *Bilingwizm w tekście zapisanego*. Część II. *Wykładniki transkodowe. Gatunki*, [w:] "LingVaria", nr 2 (18), 2014, s. 141.

Gdy idzie o trzecią dychotomię, tj. język wyjściowy – docelowy, postużenie się nią do opisu dwujęzyczności młodych badanych jest jednoznaczne tylko w przypadku osób urodzonych w Polsce i emigrujących do Włoch w okresie dzieciństwa. Dla nich bowiem językiem wyjściowym w procesie stawania się bilingwistą jest język polski. Od momentu zamieszkania we Włoszech język włoski był dla nich językiem docelowym. W przypadku dzieci emigrantów urodzonych we Włoszech natomiast językiem wyjściowym z reguły jest język włoski – język komunikacji większości osób z ich najbliższego otoczenia.

Ponieważ język polski w przypadku wszystkich badanych wchodzi w kontakt z językiem włoskim, reprezentuje on *włoską odmianę kontaktową języka polonijnego*. To odmiana języka o charakterze mieszanym, złożona z elementów języka polskiego i włoskiego zarówno w ich odmianie ogólnej, jak i z ich wariantów socjo-terytorialnych. W dużym stopniu różni się on od polszczyzny krajowej, czego dowodzą zmiany zachodzące na wszystkich płaszczyznach języka, objawiające się w postaci typowych dla wypowiedzi bilingwistów zjawisk językowych, takich jak: *code switching*, *code mixing* oraz interferencje.

Niezbędnym aspektem badań bilingwizmu polsko-włoskiego jest uwzględnienie sytuacji socjolingwistycznej Włoch, tj. silnego zróżnicowania dialektalnego tego kraju, oraz związanego z tym zjawiska dyglosji. Zwrócenie uwagi na "wysokie" i "niskie" odmiany używanych przez badanych bilingwistów języków jest istotne ze względu na to, że wybór danej odmiany języka wiąże się z jego ściśle określoną funkcją.

Jeśli chodzi o znajomość włoskich dialektów przez badanych emigrantów, można zaobserwować istotną różnicę pokoleniową. W przypadku reprezentantów pokolenia rodziców ogranicza się ona często jedynie do wiedzy na temat licznie występujących we Włoszech dialektów oraz ewentualnie biernej i wybiórczej znajomości jednego z nich. Natomiast w przypadku dzieci czynna znajomość dialektu sprawia, że jest on używany jako kod alternatywny dla włoskiego języka standardowego, np. w kontaktach z bliskimi przyjaciółmi, nierzadko w kontekście żartobliwym lub w charakterze niezrozumiałego dla innych "języka tajemnego".

Aby scharakteryzować typ bilingwizmu reprezentowanego przez badane osoby dwujęzyczne, posługuję się taksonomią Josiane F. Hamers i Michela Blanc'a (1983)¹⁹, która koncentruje się na psychologicznym wymiarze dwujęzyczności. Typy bilingwizmu zostały w niej wyznaczone na podstawie pięciu aspektów, co ilustruje Tabela 1:

W opisie dwujęzyczności emigrantów okotosolidarnościowych we Włoszech za najważniejszy z uwzględnionych przez Hamers i Blanc'a czynników uznaję ten ostatni, będący podstawą wyróżnienia dwujęzyczności: dwukulturowej, jednokulturowej, akulturowanej w drugim języku (zasymilowanej) oraz anomicznej. Czynnik ten różni się od pozostałych czterech, ponieważ został wydzielony na planie afektywnym, a nie poznawczym. Postużenie się *kryterium afektywnym*, odzwierciedlającym postawy emocjonalne bilingwistów wobec reprezentowanych przez nich języków i kultur, uważam za kluczowe dla zauważenia związku między typem dwujęzyczności a reprezentowaną przez osobę dwujęzyczną postawą tożsamościową.

¹⁹ J. F. Hamers, M. A. Blanc, *Bilingualité et bilinguisme*, Pierre Mardaga Éditeur, Bruxelles 1983, s. 21-67.

Tabela 1. Typy bilingwizmu wyróżnione przez J. F. Hamers i M. Blanc'a (1983)

czynnik / aspekt	typ bilingwizmu			
relacja język-myślenie u osoby dwujęzycznej	złożony		współrzędny	
kompetencja językowa w obu językach	zrównoważony		dominujący	
wiek przyswojenia drugiego języka	wczesny ■ równoczesny ■ następczy	młodzieńczy		wieku dorosłego
status socjokulturowy obu języków w świadomości osoby dwujęzycznej	wzbogacający		zubożający	
przynależność społeczna, tożsamość kulturowa osoby dwujęzycznej	dwukulturowy	jednokulturowy w L1	akulturowany w L2	anomiczny

Badając dwujęzyczność polsko-włoską, podjęłam także próbę znalezienia kryterium, jakim bilingwiści kierują się przy wyborze języka komunikacji, a szczególnie ekspresji swoich uczuć i emocji. Przywilejem każdej osoby dwujęzycznej jest to, iż wchodząc w interakcje z innymi bilingwistami, może opisywać otaczający ją świat oraz wyrażać siebie za pomocą dwóch kodów. Nie wykorzystuje ich jednak w tym celu w jednakowy sposób. Wywiady z badanymi oraz wnikliwa obserwacja ich zachowań językowych potwierdziły, że wybierali oni język komunikacji nie kierując się wyłącznie lepszą kompetencją czy ekonomią językową, ale swoistym kryterium, jakim jest *sila ekspresji języka* – różna tak dla języka włoskiego, jak i polskiego²⁰. Ponadto, wybrany język komunikacji emocji w pewnym stopniu odzwierciedla przyjętą przez badanych postawę tożsamościową.

4. Na czym polega związek bilingwizmu z tożsamością kulturową?

Odpowiadając na postawione wyżej pytanie, należy przede wszystkim zwrócić uwagę na funkcje języka. Stanowi on podstawowe narzędzie komunikacji człowieka oraz główną wartość kultury²¹. Jest również narzędziem jej tworzenia oraz odbioru. Ponieważ to właśnie język odgrywa ogromną rolę w tworzeniu się, przemianach i wyrażaniu tożsamości każdego człowieka, w tym także tożsamości kulturowej, zostaje ona ujęta w niniejszym artykule jako jedna z najważniejszych konsekwencji kontaktu języków.

²⁰ Więcej informacji o sile ekspresji języka polskiego i włoskiego [w:] Kowalcze, op. cit., s. 67-68.

²¹ J. J. Smolicz, *Język jako wartość podstawowa kultury*, [w:] W. Miodunka (red.), *Język polski w świecie. Zbiór studiów*, PWN, Warszawa 1990, s. 24-25.

Według A. Kłoskowskiej język bierze ponadto udział w dwóch procesach, którym podlega każdy człowiek²². Pierwszym z nich jest proces *socjalizacji*, w wyniku którego użytkownik języka zostaje włączony do wspólnoty narodowej i staje się gotowy do pełnienia określonych ról społecznych. Proces ten rozpoczyna się już w okresie dzieciństwa i przebiega najpierw w sposób bezrefleksyjny poprzez naśladowanie i bezpośredni kontakt dziecka z dojrzałymi członkami danej zbiorowości, a następnie w sposób w pełni świadomy. Włączeniu we wspólnotę narodową towarzyszy m.in. nauka języka ojczystego. Osoby, które podjęły decyzję o wyemigrowaniu z kraju urodzenia i zamieszkaniu w innym państwie, są zmuszone do rozpoczęcia komunikacji w innym języku. Zaczynają w ten sposób nie tylko naukę drugiego języka, lecz także drugiej kultury.

Drugi proces, w którym bierze udział język, to proces *kulturalizacji*. Obejmuje on wprowadzenie oraz wchodzenie człowieka w uniwersum kultury symbolicznej, w tym także kultury narodowej. Kulturalizacja polega na przyswajaniu przez jednostkę konkretnych symboli i wartości, co następuje m.in. poprzez jej bezpośredni kontakt z twórcami, nadawcami i odbiorcami kultury, tj. np. z artystami, uczonymi, myślicielami, wykonawcami dzieł teatralnych i muzycznych, oraz poprzez kontakt jednostki z samymi treściami kultury.

W badaniach związku między dwujęzycznością oraz tożsamością kulturową bilingwistów polsko-włoskich przyjmują za autorką *Kultur narodowych u korzeni*, że każdy język posiada dwie zasadnicze funkcje: umożliwia pełnienie określonych ról społecznych oraz służy każdemu człowiekowi jako "materiał artystycznej twórczości" do osobistej ekspresji i do komunikowania z innymi w celu osiągnięcia "wspólnoty doznań emocjonalnych"²³. Wobec powyższego można uznać, że bilingwiści, czyli osoby posługujące się dwoma językami, posiadają dwa narzędzia komunikacji. Ci spośród nich, którzy mieszkali w dwóch różnych krajach, często należą do dwóch wspólnot narodowych i kulturowych, co niejednokrotnie oznacza dla nich konieczność ponownego przejścia przez proces socjalizacji oraz kulturalizacji w kraju osiedlenia.

Warto w tym miejscu podkreślić, że samo wejście w drugą wspólnotę narodową i kulturową oraz sposób, w jaki wpływa ono na kształtowanie się i przyjęcie określonego typu tożsamości kulturowej, jest odmienne w przypadku emigrantów z pokolenia rodziców, inne zaś w przypadku reprezentantów dzieci. Częściowo zależy to od pewnych czynników, które zostaną wskazane w dalszej kolejności.

5. Zmiana kulturowa a wybór strategii tożsamościowej – przemiany tożsamości kulturowej imigranta

Niezbędnym elementem badań dwujęzyczności oraz tożsamości kulturowej jest uznanie ich dynamicznego charakteru. Zjawiska te nie są bowiem raz na zawsze osiągniętym stanem, lecz procesem, który kształtuje się w ciągu całego życia jednostki. Uznawszy aspekt ewolucyjny procesu kształtowania się

²² Kłoskowska, op. cit., s. 209.

²³ Ibidem, s. 108.

tożsamości, warto przyrzeć się bliżej możliwym etapom przemiany tożsamości w czasie trwania życia imigranta.

W sytuacji kontaktu dwóch reprezentujących różne kultury grup zwykle zachodzi zjawisko *akulturacji*, w wyniku którego obserwuje się pewne zmiany zarówno w obu reprezentowanych przez te grupy kulturach, jak i w psychice ich członków. Strategię akulturacji z punktu widzenia mniejszości etnicznych przedstawia model opracowany przez Johna W. Berry'ego oraz Davida L. Sama (1997)²⁴. Dotyczy on ustosunkowania się imigranta do kultury kraju pochodzenia (pierwszej, starej, pierwotnej) oraz do kultury kraju przyjmującego (drugiej, nowej, dominującej). Na podstawie dwóch pytań: Czy podtrzymywać znajomość kultury kraju pochodzenia? Czy utrzymywać relacje z kulturą oraz społeczeństwem przyjmującym? oraz udzielonych przez imigranta odpowiedzi: "tak", "nie" Berry i Sam wyróżniają możliwe postawy: integracji, asymilacji, separacji i marginalizacji. Odzwierciedlają one świadomą chęć zachowania bądź odrzucenia przez imigranta każdej z kultur.

Przedstawione przez Berry'ego i Sama cztery postawy imigrantów odnośnie do kultury kraju pochodzenia oraz kultury kraju imigracji można uznać za wzór dla podziałów postaw kulturowych imigrantów dokonanych także przez innych badaczy. Podobnie jak J. W. Berry i D. L. Sam, również A. Kłoskowska wyróżniła cztery postawy wobec kultury etnicznej. Opisała je za pomocą pojęcia *walencji kulturowej*, którą rozumie jako

poczucie związku z kulturą etniczną lub narodową uznawaną za własną, stanowiącą dziedzictwo kulturowe własnej grupy, a nie tylko sferę kompetencji nabytej ze względu na wykształcenie, specjalność zawodową lub uczestnictwo w szerszych, ponadnarodowych wspólnotach, chyba że te wspólnoty zastępują w samookreśleniu jednostki wspólnotę narodową lub są nad nią nadbudowane jako wspólnota wyższego rzędu, nie redukująca wcześniejszych, bardziej intymnych narodowych powiązań²⁵.

Kłoskowska wyróżnia cztery sytuacje kształtowania się związku danej osoby z jej kulturą etniczną: uznanie za własną tylko jednej kultury to *uniwalencja*; analogicznie "przywłaszczenie sobie" dwóch kultur zwane jest *biwalencją*, natomiast trzech i więcej kultur – *poliwalencją*. W przypadku nieuznania za własną żadnej kultury mowa o postawie ambiwalencji.

Drugim, obok walencji kulturowej, wydzielonym przez Kłoskowską składnikiem tożsamości jednostkowej jest *identyfikacja narodowa*. To cecha zróżnicowana indywidualnie, zależna od życiowej sytuacji jednostki oraz jej położenia w zbiorowości narodowej. Identyfikacja narodowa jest wyrażana bezpośrednio w deklaracji danej osoby na temat narodowości i może przyjmować postać identyfikacji podwójnej, jednolitej (integralnej), niepewnej oraz kosmopolitycznej.

Upraszczającą idealizacją teoretyczną byłoby twierdzenie, że cztery strategie tożsamościowe wprowadzone przez Berry'ego i Sama oraz cztery rodzaje walencji kulturowej i identyfikacji narodowej wyróżnione przez Kłoskowską wyczerpują

²⁴ Berry, Sam, op. cit.

²⁵ Kłoskowska, op. cit., s. 162.

możliwe kombinacje odpowiedzi na pytania o stosunek imigranta do kultury kraju pochodzenia i/lub kraju przyjmującego. Dopiero bowiem po zmierzeniu się z empirią, tj. skonfrontowaniu modeli teoretycznych z konkretnymi odpowiedziami imigrantów na temat ich postaw tożsamościowych, narodowościowych i kulturowych, okazuje się, że problem ten jest o wiele bardziej złożony. Stwierdzenie to potwierdzają w pełni przeprowadzone przeze mnie badania nad tożsamością kulturową dwujęzycznych przedstawicieli emigracji okotosolidarnościowej we Włoszech.

6. Od teorii do empirii – implikacje dla badań nad tożsamością bilingwistów polsko-włoskich

Głównym celem moich badań było ukazanie związku między przebiegiem procesu stawania się bilingwistą i reprezentowanym przez niego typem dwujęzyczności a przemianami postaw tożsamościowych badanych Polaków we Włoszech. Dlatego też skonfrontowałam ze sobą typy dwujęzyczności wyróżnione przez Hamers i Blanc'a na podstawie kryterium przynależności społecznej i tożsamości kulturowej bilingwisty z dwoma składnikami tożsamości indywidualnej Kłoskowskiej oraz z odpowiedziami badanych bilingwistów polsko-włoskich uzyskanymi w trakcie wywiadów. Wyniki tego zestawienia przedstawia Tabela 2:

Tabela 2. Zależność między typami dwujęzyczności wyróżnionymi przez J. F. Hamers, M. Blanc'a oraz składnikami tożsamości indywidualnej wg A. Kłoskowskiej a postawami tożsamościowymi badanych bilingwistów polsko-włoskich.

	składniki tożsamości indywidualnej (na podstawie: Kłoskowska 1996)		postawa tożsamościowa badanych bilingwistów polsko-włoskich
typ dwujęzyczności wyróżniony na podstawie przynależności społecznej i tożsamości kulturowej osoby dwujęzycznej (na podstawie: Hamers, Blanc 1983)	1. postawy kulturowe	2. identyfikacja narodowa	
bikulturowa L1 + L2	biwalencja	podwójna	polska i włoska
monokulturowa L1	uniwalencja	jednolita (integralna)	polska
akulturowana w L2	uniwalencja	jednolita (integralna)	włoska
anomiczna	ambiwalencja	niepewna	ani polska, ani włoska
—	poliwalencja	kosmopolityczna	wielokulturowa
—	—	—	ponadpartykularnie kulturowa i narodowa

Przedstawiona w tabeli 2 konfrontacja pokazała, że wyróżnione przez Kłoskowską postawy kulturowe, mimo iż uwzględniają możliwość utożsamiania się z wieloma kulturami (poliwalencja), nie wyczerpują jednak możliwości odpowiedzi ankietowanych bilingwistów polsko-włoskich na postawione im pytanie "Kim jesteś?". Dlatego oprócz postaw, które odzwierciedlają różny stopień przywiązania badanych bilingwistów do kultury polskiej i włoskiej, wyróżnione zostały dwie postawy pośrednie w wykształcaniu się pewnej i świadomej postawy odzwierciedlającej właściwą tożsamość kulturową i narodową bilingwisty. Zajmują one dwa ostatnie miejsca w powyższej tabeli.

Pierwszą postawą pośrednią, wprowadzoną przeze mnie hipotetycznie jako pochodną poliwalencji kulturowej A. Kłoskowskiej, jest *postawa wielokulturowa*. Sugerowały ją autodefinicje osób określających się jako "obywatele świata", a więc utożsamiających się z więcej niż dwoma językami/kulturami. Drugą pośrednią postawę tożsamościową określiłam jako *ponadpartykularnie kulturową i narodową*. Nie jest ona bezpośrednim wyrazem braku przywiązania badanego bilingwisty do konkretnej kultury czy narodowości – odzwierciedla raczej towarzyszący mu w momencie przeprowadzania badań stan emocjonalny lub dominującą w danym okresie życia potrzebę psychiczną, związaną np. z pełnioną wówczas rolą społeczną nieukierunkowaną na konkretny język/kulturę.

Słuszność zastosowania kryterium afektywnego w przypadku wyróżnionych przez Hamers i Blanc'a typów dwujęzyczności oraz postaw tożsamościowych Kłoskowskiej jest bezdyskusyjna. Odwołanie się do niego w moich badaniach nad Polonią włoską motywuję zaś następująco.

Po pierwsze, badania te mają charakter stricte empiryczny, nie teoretyczny, i zostały przeprowadzone w wymiarze jednostkowym, nie zbiorowym.

Po drugie, badając bilingwizm jako przejaw kontaktu języków, który zachodzi w mowie bilingwisty, uznaję – za U. Weinreichem – że miejscem kontaktu języków jest osoba dwujęzyczna, a nie same języki rozumiane jako dwa systemy²⁶.

Po trzecie, zachowania językowe respondentów obserwowałam i badałam w sytuacjach emocjonalno-komunikacyjnych, które najwierniej odzwierciedlały uczucia, emocje i sądy wartościujące badanych w odniesieniu do obu znanych im języków – polskiego i włoskiego oraz do obu "przeżywanych" przez nich kultur.

Po czwarte, postawy tożsamościowe bilingwistów polsko-włoskich zostały określone głównie na podstawie ich osobistych deklaracji wyrażonych w trakcie wywiadów, a nie – co warto podkreślić – założone *a priori* przed przystąpieniem do badań i narzucone na wypowiedzi badanych. Stawiając każdej osobie pytanie otwarte "Kim jesteś?", rezygnowałam z podania możliwości wyboru spośród z góry określonych propozycji odpowiedzi. Tylko w ten sposób można bowiem poznać subiektywne znaczenie, jakie ktoś przypisuje własnej tożsamości etnicznej²⁷. Pozwoliło to wyjść poza ustalone schematy.

Analiza tożsamości kulturowej zarówno reprezentantów pokolenia rodziców, jak i dzieci, została przeprowadzona w oparciu o te same modele postaw tożsamościowych. W przypadku reprezentantów pokolenia rodziców najczęściej

²⁶ U. Weinreich, *Lingue in contatto*, przeł. G. R. Cardona, wyd. 2, Utet Università, Torino 2008, s. 3.

²⁷ T. Mancini, *Psicologia dell'identità etnica. Sé e appartenenze culturali*, Carocci Editore, Roma 2009, s. 172.

występującymi postawami były postawa dwukulturowa – polska i włoska oraz postawa jednokulturowa: polska, natomiast tylko jedno potwierdzenie znalazły postawa monokulturowa: włoska oraz postawa anomiczna. W przypadku reprezentantów pokolenia dzieci przypisanie poszczególnych osób do konkretnych postaw tożsamościowych było trudne, ponieważ wypowiedzi młodych badanych najczęściej wskazywały na ich identyfikację z kilkoma postawami jednocześnie, dodatkowo ujawniały bardzo duży brak pewności siebie badanych, którzy często niechętnie deklarowali, za kogo się uważają.

Wśród obu pokoleń przebadanych bilingwistów polsko-włoskich uderzający jest brak przypadku osoby, której wypowiedzi pozwoliłyby eksplicytnie przypisać postawę wielokulturową. Chociaż dwie badane z pokolenia rodziców określiły siebie jako "Europejki", deklaracji tej nie przypisałam automatycznie – jak mogłoby się wydawać – do postawy wielokulturowej. Dlaczego? Odpowiedzi na to pytanie udzielię odwołując się do analizy wypowiedzi jednej badanej.

E.B., której historia życia oraz emigracji, a także doświadczenia zawodowe i osobiste są zawieszane pomiędzy trzema językami i kulturami – polską, włoską, holenderską²⁸ – poprzez identyfikację z byciem "Europejką" określiła wyłącznie swoją tożsamość narodową, a nie emocjonalne nastawienie i przywiązanie do kultury polskiej, włoskiej czy europejskiej. Dlatego też badanej tej przypisałam postawę ponadpartykularnie kulturową i narodową. Wskazywały na nią jeszcze inne wynikające z wywiadu informacje. W jednej z najbardziej znaczących wypowiedzi E.B. stwierdza, że to, jaką jest osobą, nie zależy od jej przywiązania do określonej kultury i narodowości, ale od cech jej charakteru, od zainteresowań i pasji. Postawę tożsamościową tej badanej w znaczącym stopniu wyraża także jej stosunek do pojęcia domu. To przestrzeń domu ma dla E.B. wymiar kulturowy – zastępuje jej bowiem ojczyznę. Jest ponadto miejscem tworzenia relacji rodzinnych, wreszcie istotną przestrzenią życiową badanej. Mówiąc o sobie, umieszcza się ona w różnych rolach: dojrzałej kobiety, cudzoziemki-emigrantki z Polski, żony, matki, tłumaczki. Daje tym samym dowód na to, że w bardzo świadomy sposób potrafi dostrzec i zanalizować swoją tożsamość w wielu jej wymiarach, znacznie wykraczających poza samo tylko odniesienie do konkretnej kultury czy narodowości.

O tym, że europejska identyfikacja E.B. została słusznie przypisana do postawy ponadpartykularnie kulturowej i narodowej może świadczyć odwołanie się do pewnej analogii: podobnie jak dwujęzyczność nie powinna być automatycznie utożsamiana z dwukulturowością, tak samo ani wielojęzyczność, ani znajomość wielu języków, ani nawet sytuacja, kiedy ktoś żyje na co dzień pomiędzy kilkoma kulturami, nie powinny być automatycznie traktowane jako wyraz wielokulturowości²⁹.

²⁸ Badana urodziła się w Polsce w 1948 r., do Włoch przyjechała w roku 1981. Wcześniej przez 9 lat mieszkała w Holandii, gdzie wyszła za mąż i urodziła dziecko.

²⁹ Można by zakładać, że tożsamość wyraziście wielokulturowa związana jest bardziej z krajem wielokulturowym, jak np. Australia czy Ameryka. Przypuszczenia tego nie potwierdzają jednak wyniki badań tożsamościowych Polonii zamieszkującej owe kontynenty. Prowadzący je badacze, jak np. w Australii – R. Harris i J. Smolicz (1984) oraz R. Dębski (2009), w USA – D. Mostwin (1985), w Brazylii – W. Miodunka (2003), nie wyróżnili takiej postawy.

Gdy idzie o postawy tożsamościowe młodych bilingwistów polsko-włoskich na tle wszystkich przebadanych osób wyróżnia się przypadek R.F. Na jego temat dysponuję największą ilością i najlepszą "jakością" zebranego materiału badawczego. Dzięki ponad 20-letniej bliskiej znajomości autorki artykułu z badanym i jego rodziną pierwsze materiały dotyczące kształtowania się jego dwujęzyczności oraz tożsamości pochodzą już z roku 1996. Zgromadzone na przestrzeni aż dwudziestu lat (*sic!*) fakty językowe były sukcesywnie wzbogacane o dodatkowe cenne obserwacje psychologiczne. Z R.F. przeprowadziłam dwa wywiady tożsamościowe – pierwszy w 2007 r., drugi 5 lat później. W obu badany usłyszał te same pytania o bilingwizm i tożsamość kulturową, udzielił na nie zupełnie różnych odpowiedzi.

Odwołuję się do przykładu R.F., ponieważ w najbardziej wymowny sposób pokazuje on dynamikę procesu kształtowania się tożsamości kulturowej drugiego pokolenia badanej fali emigracji. Pomimo młodego wieku (w momencie ostatniego badania R.F. miał 30 lat) jego wypowiedzi oraz inne zebrane informacje pokazały, że na poszczególnych etapach życia badany reprezentował nie jedną, ale aż cztery z wyróżnionych postaw tożsamościowych: postawę jednokulturową polską, anomiczną, jednokulturową włoską oraz postawę ponadpartykularnie kulturową i narodową. Warto w tym miejscu zarysować kierunek tych przemian.

Przez pierwszych piętnaście lat życia we Włoszech³⁰ R.F. czuł się wyłącznie Polakiem, co wynikało z faktu, że urodził się w Polsce oraz z silnego emocjonalnego związku z mieszkającymi tam na stałe dziadkami i przyjaciółmi. Pierwszy przełom w życiu badanego nastąpił na etapie szkoły średniej. Twierdził wówczas: "Czuję się mniej Polakiem niż kiedyś, [ale] nie czuję się Włochem". Powody tej zmiany w nastawieniu R.F. do polskości były związane głównie z wkroczeniem w okres dojrzewania i wynikającą z niego potrzebą utożsamiania się z najbliższym otoczeniem, a także z przyjęciem obywatelstwa włoskiego. Chociaż nowe obywatelstwo dało badanemu prawo do identyfikacji z tożsamością narodową włoską w jej wymiarze zewnętrznym, praktycznym, to zostało przez niego świadomie odrzucone. Po etapie "bycia nie-Włochem", w rozwoju tożsamości kulturowej R.F. nastąpił trzeci etap – stopniowej, coraz silniejszej i bardziej świadomej identyfikacji z "włoskością", co badany wyraża słowami: "Jestem bardziej Włochem niż Polakiem". Zadecydowało o tym m.in. osiągnięcie przez badanego dojrzałości emocjonalnej oraz samodzielności zawodowej, a także coraz rzadszy kontakt z językiem polskim, rodziną i przyjaciółmi w Polsce. Ostatni wreszcie etap kształtowania się tożsamości R.F. to etap, któremu towarzyszyło ponowne przeprowadzenie z nim przez autorkę artykułu wywiadu tożsamościowego. R.F. dowodzi w nim zarówno swojej identyfikacji z polskością, jak i z "włoskością". Te dwa komponenty kulturowe, z którymi się utożsamia, nie wykluczają i nie rywalizują ze sobą, ale uzupełniają się. Chociaż R.F. deklaruje, że czuje się jednocześnie Polakiem i Włochem, precyzuje, że poczucie to dotyczy odmiennych płaszczyzn i kontekstów jego życia. Co więcej, identyfikacjom tym towarzyszą emocje. R.F. wyznaje: "Chciałbym być Polakiem, ale wiem, że się nim nie czuję. Nie chciałbym być Włochem, ale niestety się nim czuję". Badany poproszony

³⁰R.F. urodził się w 1983 r. w Polsce, do Włoch wyemigrował wraz z rodzicami i siostrą w wieku 8 lat.

wprost o udzielenie odpowiedzi na pytanie: "Kim jesteś?" odpowiada jednak nie myśląc o sobie jako o reprezentancie danej kultury czy narodowości: "Według mnie musimy wyjść z takich schematów: Polak, Włoch... Ważne jest to, gdzie się czuje dom, gdzie się ma swoje otoczenie, rodzinę, przyjaciół...". Stwierdzeniem tym R.F. postuluje konieczność wyjścia poza, a raczej ponad, ustalone schematy tożsamościowe oraz zwrócenie większej uwagi na rolę doświadczeń, emocji i uczuć badanej jednostki niż na jej przynależność kulturowo-narodową.

Podsumowując, postawa ponadpartykularnie kulturowa i narodowa, przypisywana zarówno przedstawicielom pokolenia rodziców, jak i dzieci stanowi odpowiedź na pytanie, do jakiej tożsamości zaliczyć osoby, które na zadane im pytanie o tożsamość odpowiadają niekonwencjonalnie: "Jestem człowiekiem, kobietą, matką, obywatelem świata" czy mówią o sobie, odnosząc się do swojego charakteru i osobowości; do domu lub innego miejsca, w którym czują się sobą i "u siebie"; do bliskich im ludzi – rodziny czy przyjaciół. Są to elementy, których nie wyznaczają ani kultury, ani narodowości.

Ze względu na rozmiary tego artykułu dokładna analiza wszystkich postaw tożsamościowych w odniesieniu do badanych bilingwistów polsko-włoskich nie zostanie tutaj przedstawiona. Każda osoba dwujęzyczna reprezentująca daną postawę zasługuje bowiem na odrębne i obszerne studium przypadku.

W tym miejscu możemy jednak prześledzić, w jaki sposób kształtowała się tożsamość kulturowa badanych, uwzględniając szerokie spektrum wpływających na ten proces czynników. Czynniki te zostały przeze mnie wyróżnione dla każdego pokolenia, tj. rodziców i dzieci, na podstawie szczegółowej analizy ich wypowiedzi jako zmienne, które w największym stopniu nadały taką, a nie inną, ujawnioną w momencie badań, postawę tożsamościową. Ich zestawienie przedstawia Tabela 3:

Tabela 3. Czynniki relewantne z perspektywy wypowiedzi reprezentantów pokolenia rodziców i dzieci.

Czynniki relewantne z perspektywy wypowiedzi reprezentantów

pokolenia rodziców:	pokolenia dzieci:
motywacja wyjazdu z Polski	
poziom znajomości języka włoskiego: język a integracja z osobami włoskojęzycznymi	poziom znajomości języka polskiego a emocje i tożsamość respondentów
najbliższe otoczenie emigranta	najbliższe otoczenie dziecka: Polska vs Włochy
rodzice i teściowie pierwszego pokolenia emigracyjnego	ludzie – polscy dziadkowie i rodzice
imię i nazwisko	imię
kategoryzacja społeczna dotycząca Polski i Włoch	neutralność sądów na temat Polski i Włoch u młodych bilingwistów
czas przypadający na życie emigranta w Polsce i we Włoszech	różnice uwarunkowane płcią
dom	
ojczyzna	

Ujęte w powyższej tabeli czynniki nie odgrywają dla obu pokoleń takiej samej roli. Zarówno u pokolenia rodziców, jak i dzieci istotny okazał się: poziom znajomości obu języków, rola najbliższego otoczenia, wpływ bliskich osób, imię czy opinie badanych na temat Polski i Włoch. Tylko w przypadku rodziców ważna była motywacja ich wyjazdu z Polski, ich nazwisko, czas życia spędzonego poza krajem oraz na emigracji, a także ich stosunek do pojęcia domu i ojczyzny. Tylko dla przedstawicieli młodego pokolenia relewantne dla ich rozwoju tożsamości kulturowej okazały się różnice uwarunkowane płcią.

Należy w tym miejscu zauważyć, że nie można traktować wyróżnionych wyżej czynników jako uniwersalnych do opisu przemian tożsamości kulturowej każdego polskiego emigranta. Niemniej przedstawione zestawienie uświadamia, jak dużo zmiennych, w jakim nasileniu i u jakiego pokolenia wpływają na taką, a nie inną tożsamość emigranta deklarowaną na pewnym etapie jego życia.

Podejmując badania nad tożsamością dwujęzycznych emigrantów badacz musi mieć dodatkowo świadomość, że już sam moment badania może mieć w jego kontakcie z badanym decydujące znaczenie. Proces kształtowania się tożsamości, mimo iż obejmuje treści udostępniane poprzez autorefleksję i autobserwację, w znacznym stopniu jest nieświadomy. Wiele osób deklaruje, że egzystencjalne pytanie "Kim jestem?" usłyszało i postawiło sobie dopiero w momencie badania. Dla niektórych sytuacja badawcza była pierwszą okazją do ustrukturyzowania swojego doświadczenia w formie autonarracji; zewnętrzną okolicznością, która zmusiła do analizy relacji z otoczeniem, do głębszej refleksji na temat wyobrażenia o sobie samej, do przywołania wspomnień niejednokrotnie wymazanych bądź wypartych z pamięci. Ponieważ sama treść autonarracji w dużym stopniu determinuje zachowania jednostki, sytuacja towarzysząca dokonywaniu badań może więc stanowić w życiu badanych prawdziwy moment przelomowy.

7. Na zakończenie

Przedstawiona w niniejszym artykule analiza zjawiska dwujęzyczności oraz tożsamości kulturowej przedstawicieli emigracji okołosolidarnościowej we Włoszech ukazuje tylko zarys możliwego ujęcia tego tematu.

Przeprowadzone na przykładzie bilingwistów polsko-włoskich badania pokazały, że prześledzenie procesu stawania się osobą dwujęzyczną oraz procesu kształtowania się tożsamości kulturowej bilingwistów jest inspirujące poznawczo, szczególnie gdy zostaje dokonane z perspektywy interdyscyplinarnej. Umożliwia ona bowiem wieloaspektowy opis obu zjawisk oraz pozwala dostrzec nierozzerwalny związek łączący język i kulturę.

Podejmując wspólne badania bilingwizmu i tożsamości kulturowej osób dwujęzycznych warto pamiętać o tym, że badaniu podlegają nie języki i kultury same w sobie, lecz osoba dwujęzyczna będąca miejscem ich kontaktu, zaś uważna obserwacja jej nastawienia emocjonalnego do reprezentowanych języków i kultur pozwala wyjść poza, a nawet ponad tradycyjnie wyznaczone podziały narodowościowe i kulturowe.